

2. Zilinko, R. (2010). The path to the icon. *Literaturnyi Ternopil: literaturno-mystetskyi I gromadsko-politychnyi chasopys* [Literary Ternopil: Literary and Artistic and Social and Political Magazine], no. 3, pp.70–74. (in Ukrainian).
3. Zilinko, I. (2015). *Mytsi Ternopilshchyny ch.1 Obrazotvorche mystetstvo: bibliograph. pokazhch. Departament kultury, religiy ta natsionalnostey* [Ternopil Bridges. Part 1. Fine arts: bibliography. show Department of Culture, Real and National Ternop. Regional State Administration, Ternop. region universal of sciences library; structure.] V. Myskiv; ed. access. Art. I. Duda; ed. G. Zhovtko; Educational project and science. ed. V. Vitenko, Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky, pp. 130–132. (in Ukrainian).
4. Komarnytsky, A., Zyatyk, B. (2019). *Sviatyni kniazhoi Ukrainy* [Sacred religs of princely Ukraine], Lviv: Svichado. (in Ukrainian).
5. Svetsitska, V. (1966). *Ivan Rutkovych i stanovlennya realizmu v ukrainskomu maliarstvi XVII st.* [Ivan Rutkovych and the establishment of realism in Ukrainian painting of the seventeenth century.] Academy of Sciences of the Ukrainian SSR M. Rylsky Institute of Art, Folklore and Ethnography, Kyiv. (in Ukrainian).
6. Stepovyk, D. (2015). *Ukrainskyi styl ikon: tvorchist Vasylia Stefuraka*. [The Ukrainian style of icons: the work of Vasyl Stefurak]. Missionary Scientific and Theological Edition, Zhovkva. (in Ukrainian).
7. Shcherbakivskyi V. M., Shcherbakivskyi, D. M. (2015). *Ukrainske mystetstvo: v dvoch tomah z dodatkamy* [Ukrainian Art: in two volumes with appendices], order. O. O. Savchuk, Kharkiv: Publisher Savchuk O. O. (in Ukrainian).

УДК 738:392.5

DOI: <https://doi.org/10.25128/2411-3271.19.2.20>

Галина Івашків

<https://orcid.org/0000-0003-2359-6735>

кандидат мистецтвознавства, старший науковий співробітник

Інститут народознавства НАН України

halia_503@ukr.net

ГЛИНЯНІ ВИРОБИ В РОДИЛЬНИХ І ПОХОРОННИХ ОБРЯДАХ

У статті висвітлено функціональне призначення та художні особливості глиняних виробів кінця XIX – першої половини XX ст. у родильних та похоронних обрядах. У різних циклах обрядодії, пов'язаних з народженням дитини, використовували відповідно орнаментовані керамічні миски, глечики, горщики. На хрестинах важливу роль відводили горщиківі з кашею, який потім розбивали. У похоронних звичаях та обрядах поширеними були кухлики чи горнята, миски “на коливо”, великі горщики (“на okazji”, “парастацькі” чи “комашінники”), глечики з “ліхтариками”.

Ключові слова: *кераміка, обряди, горщик каші, биття посуду, миски “на коливо”, глечики з ліхтариками, горщики “на okazji”.*

Галина Івашків

кандидат искусствоведения, старший научный сотрудник

Институт народоведения НАН Украины

ГЛИНЯНЫЕ ИЗДЕЛИЯ В РОДИЛЬНЫХ И ПОГРЕБАЛЬНЫХ ОБРЯДАХ

В статье раскрыто функциональное назначения и художественные особенности глиняных изделий конца XIX – первой половины XX в. в родильных и погребальных обрядах. В разных циклах обрядодействий, связанных с рождением ребенка, использовали

соответственно орнаментированные керамические миски, кувшины, горшки. На крестинах важная роль отводилась горшку с кашей, который потом разбивали. У погребальных обычаях и обрядах распространенными были кувшины или кружки, миски “на коливо”, большие горшки (“на оказию”, “парастацкие” или “комашинники”), кувшины с “фонариками”.

Ключевые слова: керамика, обряды, горшок каши, битье посуды, миска “на коливо”, кувшины с “фонариками”, горшки “на оказию”.

Halyna Ivashkiv

Candidate of Art Studies, Senior Researcher
Institute of Ethnology of NAS of Ukraine

THE EARTHENWARE IN BIRTH AND BURIAL RITUALS

The given article highlights functions and artistic peculiarities of the earthenware of the late 19th – first half of the 20th cc. in birth and burial rituals. Birth rituals can be subdivided into three major cycles, i.e. the delivery process, post-delivery time and christening. While helping a woman to give birth the midwife followed all the traditions and often used earthenware items. Therefore, in various cycles of birth-related rituals people made use of ceramic bowls, jars and pots. In Ukraine as well as in other countries of the world, particularly the Czech Republic there used to be a tradition to bring food for the new mother. It was usually done by her neighbors or godmother of her child. For instance, pots served for the grain, twin-jars for two types of dishes, jars for the broth etc. While christening the baby people used a pot with porridge that was eventually crashed. This honorable duty was assigned by the midwife to the person who put the biggest sum of money for the baby into the plate, in most cases it was the baby’s godfather. Sometimes all the guests together hit the pot with a stick, a rolling pin or crashed it at the corner of the table. During christening the midwife treated the guests to homemade vodka (“varenuška”) pouring it from ceramic jars.

In burial customs and rituals people used mugs or cups, bowls for “kolyvo” (i.e. a dish based on boiled wheat that is used liturgically in the Eastern Orthodox Church for commemoration of the dead), large pots for the night requiem, jars with “lanterns” etc. People in Hutsulshchyna, Boykivshchyna and other regions of Ukraine believed that the soul of the deceased person stays at home for three days after death and that is why they usually put a jar (or a cup) with water (more rarely vodka) at their head for the soul to be able to drink whenever it flies back home. Mugs by potters from Bubnivka in Vinnytsya region were also connected with burial rituals. These earthenware items served two purposes: people filled them with water and put on the window near the dead person’s body; besides that, during the night requiem people used them for kolyvo and put on the table. In the late 20th c. a round loaf of bread (“kalach”) was put on top of the mug and a candle was attached to the side.

Since the early 20th c. potters started producing rather large jugs with a nose and a wide neck with a special “lantern” for the candle (such works can be found in museums in Kyiv, Vinnytsia, and Saint-Petersburg). People often called them “jars with lanterns” and used for honey and kolyvo. The surface of these vessels had an orange background and was lavishly decorated with geometrical and vegetative ornaments and the motives that were typical of local works. There was a small “nest” for the candle near the handle or in the middle of the corpus under the nose. It is interesting that an orange-glazed jar from Cherkasy region has four “nests” for candles.

After washing the dead person’s body in a special vessel (mostly a pot) people sometimes put it at the crossroads, on the border of villages, buried in the house (under “the red corner” to keep the house spirit in), in the yard or under the shed, threw into the river, put on a very high pole etc. In Mykytyntsi in Ivano-Frankivsk region when the dead person was brought outside people surrounded the coffin with nicely decorated bowls that were later given away for free. In some villages of Zakarpattia (to the east of Khust) all the participants of the funeral received little cups. As a reverberation of the old Slavonic burial ritual we can name such actions as putting a bowl with a dish into the grave, crashing a pot after the dead person’s body was taken outside the house, leaving a pot upside down on the grave etc.

Keywords: *earthenware, rituals, a pot with porridge, crashing the crockery, bowls for kolyvo, jars with "lanterns", pots for the night requiem.*

Кераміка різних типів та видів супроводжує все життя людини – від її народження до смерті. Йдеться про обрядову кераміку календарного (Різдво, Великдень та інші свята) і родинного (хрестини, весілля, похорон) циклів.

Оскільки особливості використання глиняних виробів під час календарних свят та весільної церемонії автор цієї статті аналізувала раніше [7–9], у даній розвідці розглянута кераміка, яку застосовували при народженні дитини та похоронних звичаях. Варто зазначити, що окремих аспектів використання глиняних виробів у родильних та похоронних обрядах торкалися П. Чубинський [20], В. Шухевич [22], А. Фішер [24], Є. Спаська [17–18] та інші дослідники.

Мета статті – проаналізувати керамічні предмети кінця XIX – першої половини XX ст., задіяні в родильних і похоронних звичаях та обрядах, підкреслити функціональне призначення цих предметів, визначити їх типологію й особливості оздоблення.

Родильні обряди можна поділити на три основні цикли: роди, час після родів та хрестини. Роди приймала баба-повитуха, яка дотримувалася усталених традицій і при цьому часто використовувала глиняні вироби. Так, у східних романців при важких родах перед жінкою ставили миску з водою, до якої вона опускала замок, який то відкривала, то закривала. Після цього тричі пила воду з миски [16, с. 155].

На Гуцульщині наступного дня після родів сусідки породіллі приносили їй горщик збіжжя (зерна) [24, с. 94] У 1930-х рр. на Лемківщині (тепер – територія Польщі) куми несли породіллі страви у двійнятах (двох горщиках, з'єднаних між собою округлою ручкою); на той час вони втратили своє основне функціональне призначення – “доставляти” їжу в поле. У XIX ст. у Чехії на шостий день після народження дитини сусідки носили у глиняному горщику породіллі курячий бульйон. Один із таких предметів 1820 р. декоровано зображенням птаха та мотивами спіралей [26, іл. 202]. Інший виріб чеських майстрів (“бинчик” чи горщик “з дужкою”) 1787 р. оздоблено вертикальними смугами та рядами крапок [27 с. 135].

У деяких гончарних осередках Польщі, коли народжувався хлопчик, то його прикладали до глини, щоби “став гончарем”, а дівчинку – аби “вийшла заміж за гончаря” [23, с. 29]. Глину клали і під нецки (дерев'яну посудину, в якій купали немовля), а також під подушку дитини, коли її хрестили.

За допомогу при родах баба-повитуха отримувала від породіллі горщик з кашею [17, с. 41]. В Україні та інших слов'янських країнах під час пологів і на хрестинах основною стравою, якою всіх пригощала повитуха, була так звана “бабина каша”, яка не була простою стравою, а з нею (як і з горщиком) пов'язували певні обрядові дії. На півночі України “бабину кашу” готували з пшона або гречки, з додаванням молока, масла, медової води та яєць, а після гостини на хрестинах (їх там називали ще “хлібосілля”, “пирого”, “обід”, “збір”) горщик з кашею накривали хлібом та сіллю (рідше млинцем) і пропонували розбити його тому, хто на миску покладе більше грошей. До цього зазвичай зголошувався хрещений батько дитини. Горщик з кашею інколи піднімали тричі й розбивали качалкою, палицею або до кута стола всі присутні. За наявності двох горщиків їх розбивали, вдаряючи один до одного. Черепки викидали у город, щоби “гарбузи родили” [17, с. 41]. Вважали, що коли каша з розбитого горщика була густа і не дуже розсипалася, то це “добрий знак – дитя буде довго жити”. Подібну дію робили й на свято Наума, коли дитину починали вчити, або коли дитина хворіла чи погано росла [17, с. 41]. Після биття горщика з кашею “бабка наливала в миску води, додавала вівса і натирала всіх цим мокрим вівсом” [5, с. 128]. Під час хрестин повитуха пригощала всіх гостей “варенухою”, яку наливали до глечиків [20, с. 114].

У дослідженнях майже кожної археологічної культури серед знахідок трапляються глиняні вироби, які супроводжували людину в іншому світі. Йдеться про могили та кургани бідних або заможних людей з розбитими, рідше цілими, горщиками чи корчагами. У деяких похованнях могло бути до двадцяти посудин, а численні черепки могли свідчити про закінчення поминального обряду, який умовно називають тризною. З кінця XIX – першої

половини ХХ ст. також збереглося чимало предметів народної кераміки, пов'язаної з похоронними звичаями та обрядами. Саме тоді можна виокремити кілька етапів: сповідь померлого, глиняні вироби біля покійника в хаті, під час процедури похорону й на поминанні померлого. В Україні, зокрема на Лемківщині, поширеною була практика під час сповіді хворого ставити на стіл у хаті миску з пшеницею, житнім або кукурудзяним борошном, насінням коноплі, яку згодом часто віддавали священникові [4, с. 192]. Мешканці Гуцульщини, Бойківщини та інших регіонів України вірили, що душа небіжчика ще три дні перебуває в домі. Тому біля його голови ставили горщик (або горнятко) з водою, рідше горілкою, аби душа, прилетівши до тіла, могла напитися [22, с. 258; 25, с. 396; 24, с. 108; 20, с. 192]. На Слобожанщині після того, як покійника приготували до похорону, в головах стояв у глечики ставник, який засвічували [13, с. 204]. В Румунії біля голови покійника у свічнику або в горщику також була свічка [16, с. 158–159].

Із похоронними звичаями пов'язані “кухлики” (горнята) гончарів з Вінницької області. Ці глиняні вироби мали два призначення: 1) вони з водою були на хатньому вікні (“коло тіла”); 2) під час панахиди (“на панахиді”) кухлики “на коливо”¹ стояли на столі. В кінці ХІХ ст. зверху на кухлику був калач, а до його вуха або боків приліплювали свічку. Кухлики мали “перехідну форму між еліптичною і циліндричною”, різні розміри, мотиви й елементи оздоблення [21, с. 148]. Серед мотивів розпису – звивисті гілочки з листками та ягодами зелено-брунатного кольору, що увиразнювалися на білому тлі (Бубнівка). Рідше траплялися композиції з рівнокінцевими хрестами в колі, які чергувалися з групами кольорових смужок, укладених вертикально (Бар). Деякі горнята прикрашені мотивами великих різнокольорових розеток (Садгора), “сосонок”, виноградних “трон”, хрестів найрізноманітніших модифікацій (Косів) тощо.

Уже з початку ХХ ст. гончарі з Бубнівки почали робити досить високі дзбани з пійлом та широкою шийкою (висота – 30,5, діаметр – 20 см; зберігаються в музеях Києва, Вінниці, Санкт-Петербурга). При шийці ближче до вуха майстри інколи ліпили невелике “гніздо” для свічки. Траплялося, що лійка для свічки містилася на корпусі навпроти пійла посудини. Ці вироби називали глечиками “з ліхтариками” – у них носили мед на панахиди [18, с. 217]. Поверхні предметів – тільки з цеглястим тлом; вони щедро декоровані геометрично-рослинним орнаментом з мотивами “сосонок”, ромбів із крапками, виноградних “трон”, гілок, “букетів” брунатного, зеленого та білого кольорів. Композиція одних дзбанів складалася з двох горизонтальних смуг (РЕМ)², інших – із трьох (НМІУ)³. Рідкісною є структура глечика з Черкащини: він повністю вкритий цеглястою поливою, а на плічках укладено чотири лійки для свічок (НЦНК “МП”)⁴.

Під час похоронного обряду люди по-різному поводитися з посудом (найчастіше то був горщик), у якому мили покійника: клали на перехресті доріг, на межі поселень, закопували в будинку: під “червоним кутом”, щоб не переводився домовий, у дворі, під коморою чи іншими господарськими будівлями, кидали у річку, вішали на високий кіл тощо [19, с. 19]. Перед тим, як закопати горщик, його іноді перекидали догори дном і разом з ганчіркою, якою мили, та гребінцем, яким чесали померлу людину, клали на солому, на якій лежав покійник [6, с. 91–92]. У Богородчанському районі Івано-Франківської області покійника обмивали у мисці, яку разом із гребінцем також викидали (“до хати не несли”) [2, с. 31]. На Гуцульщині горщик, у якому мили покійника, одна зі старших газдинь розбивала на кусні та викидала в потік [22, с. 258]. Р. Кайндль писав, що гуцули це робили тоді, коли винесли покійника надвір, а биття горщика об землю або поріг пояснювали тим, щоби “біда закінчилася і хай би нещастя відступило від цього житла” [10, с. 171].

¹ Коливо – церковно-обрядова страва зі зварених зерен пшениці, насичених цукром чи медом, інколи з порізними фруктами, яке благословляють під час панахиди або запокійної литії [14, с. 65].

² Російський етнографічний музей.

³ Національний музей історії України.

⁴ Національний центр народної культури “Музей Івана Гончара”.

Черепки посуду символізували, очевидно, повернення землі того, що в неї було взято. Дехто з людей був проти цього звичаю, вважаючи, що посуд б'ється до смерті когось із родини [16, с. 183–184; 25, с. 396]. На Чернігівщині, коли хтось помирав, горщик розбивали об поріг клуні – щоб “рідні довго не журилися” [17, с. 41]. Румуни для “омовенія” також застосовували горщик, який потім розбивали на могилі, там же й залишали поминальні дари – горщики та курку в горщику [16, с. 158–159].

Серед румун та українців був поширений звичай “поїти покійників” – потрібно було відлити кілька крапель води з нового глиняного посуду на землю (це для покійника), а потім пити самому [16, с. 159]. При похованні чи обіді за покійником інколи проливали краплі горілки над тілом [24, с. 113].

Хліб, зерно, сіно, солома – це ті символи плодючості, які так широко застосовували не тільки в родильних чи весільних обрядах, а й у похоронних. На Слобожанщині так відбувався обряд приготування покійника до похорону: тіло “обмили, причесали, сорочку білу наділи, ноги полотном новим обгорнули, положили на свиті, на лаві, під образами, а в голови сіна гарного, степового, під рядно підмостили, обіклали васильками” [13, с. 204]. У білорусів “тіло померлої людини клали на лавку навпроти дверей, а при виносі тіла з дому на гріб кидали (очевидно, з горщика – *Г. І.*) зерна жита, а на тім місці, де він лежав, ставили хліб і сіль”. У цей час одна родичка брала в посудину жито і кидала жменю вслід за покійником – для того, щоб “він після смерті не залишав свою родину без хліба” [5, с. 130].

У Микитинцях, що на Івано-Франківщині, під час похорону, а саме коли винесли покійника у двір, довкола нього обкладали гарно декоровані миски, які потім роздавали “за прости Біг” (ПМА)¹. У деяких селах Закарпаття (на схід від Хуста) після похорону всім учасникам тризни, а також церковникам дарували малі “горнята” [12, с. 37].

Як відгомін давнього східнослов'янського похоронного обряду, крім биття горщика при виносі покійника з дому, можна розглядати такі дії, як укладення до гробу посудини зі стравою, залишення на могилі перекинутого горщика тощо [19, с. 188]. Наприклад, у Київській губернії в могилу разом з покійником клали і горщик з кашею. Подекуди в Україні ставили у могилу до дитини глечик молока, а дорослим – воду в горщику. У Білорусії (в Пінському повіті) за труною несли в горщику свячену воду, якою потім кропили могилу (залишки води виливали на могилу), а горщик перевертали догори дном і ставили в голові покійника зверху могили, аби на тому світі він мав з чого пити [19, с. 19]. У Гродненській губернії був звичай носити на могилу їжу; це був здебільшого горщик з кашею, щоби померла людина “мала чим підкріпитися” [1, с. 838].

У Смоленській губернії, коли везли покійника до церкви, то на перехрестях стелили соломку і ставили старий горщик, щоб люди поминали покійника. Упродовж похоронного обряду в горщику міг бути попіл, який розвіювали по могилі, а посудину перекидали догори дном [19, с. 19].

У Богородчанському районі та інших місцевостях України саме тоді, коли померла людина, варили коливо із зерен пшениці, прикрашаючи його у формі хреста сушеними та відвареними сливами, цукром-рафінадом або цукерками. Коливо три дні стояло біля ніг покійника, потім цю їжу замотували в полотно і несли до церкви святити. Уже вдома кожен мусив спробувати – скільки візьме зерен пшениці, стільки разів має проказати молитву “Отче наш”, а скільки візьме сливок чи цукру – стільки проказуватиме молитву “Вірую” [2, с. 36]. А. Фішер зазначив, що говорили, “хто скільки з'їсть зерен, стільки гріхів з небіжчика зніме” [24, с. 113].

Ті люди, які копали могилу, і ті, котрі робили труну, не брали грошей за свою роботу – їх пригощали обідом [20, с. 29]. У різних місцевостях цей прийом називали по-різному: “поминки”, “умерлини”, “комашня”. Гуцули на третій день (третини) давали обід на могилі покійника. Для цього пекли або купували калачі й ставили свічки, калачі роздавали “за прости Біг”. Коливо з “хилавної” (“хитавної”) миски (її один із газдів ніс перед домовиною

¹ Польові матеріали автора.

у похоронному поході)¹ їли переважно відразу ж після поховання, а миску ставили біля хреста на могилі [22, с. 259]. Бувало, що їжу споживали тоді, коли поверталися на “комашню” до хати, де був покійник – на столі у мисці стояло коливо – з’їдали по три ложки за душу покійника. На обід у мисках та полумисках подавали рибу, голубці, борщ, пироги і кашу, що готували на вогні у великих горщиках. Рибу запікали у спеціальних посудинах [20, с. 206].

На Хмельниччині великі горщики, в яких готували їжу для поминального обіду, називали “парастацькими” (від слова – “парастас” – поминки) – у них готували їжу на поминання за покійником. Іноді вони могли мати одне вухо і накривку [11, с. 168]. Такі посудини могли позичати одні одним. Авторами великих димлених горщиків (h – 53, d – 52 см) у Шпиколосах Львівської обл. були місцеві гончарі Дмитро Муц і Дмитро Бурбан. Там за цими виробами закріпилася назва “комашинники” (від “комашня” – поминки). Горщики мали кулеподібну або циліндричну форму, два вуха, а в основі декору гладжені мотиви ромбічної “сітки”, кіл, вертикальних смуг і трикутників.

Однією з обов’язкових страв на поминках у Богородчанському районі Івано-Франківської області була рисова каша, зварена на молоці – вважали, “з чого людина починала своє життя, тим має і закінчувати”. Цю кашу готували не помішуючи й обов’язково у новому неполив’яному горщиківі, а подавали на стіл наприкінці поминання – “щоб велася худоба” [2, с. 36]. Таку кашу іноді варили після похорону; тоді страва стояла всю ніч (бо мала прийти душа покійника), а на другий день її роздавали бідним [2, с. 36].

На Східному Поділлі вазку “на кутю” використовували у звичайі поминання покійників, що відбувався навесні – “на радуницю”. На могили своїх близьких люди приносили різні великодні частунки, зокрема “куличі”, яйця, хліб і кутю. Під час поминання, коли співали “вічна пам’ять”, посудину з кутею священник або старший у роду тричі піднімав обома руками вгору, а в цей час інші люди ставали по боках і бралися за руки так, що виходив безперервний зв’язок [15, с. 38].

Ще один вид ритуальної похоронної кераміки – саятирки (назва побутовала у Жерденівці; виготовляли три покоління гончарів Лавренюків-Полив’яних – Федір, Сила і Прокіп) [3, с. 9]. Великі саятирки служили для принесення калачів до церкви на спомин померлих, а маленькі – для колива. У Бубнівці подібну посудину називали мискою “на принос”. Форма саятирок із тупим конусом, “горбуватими” боками, круглим профілем, діаметр вінець удвічі перевищує діаметр дна. Ця посудина була, очевидно, з “панського” посуду. Оскільки саятирка є культовим предметом – її несли до церкви, тому щедро прикрашали не тільки зсередини, а й ззовні.

Як ми вже зазначали, гончарі Бубнівки виготовляли миски “на принос” (у церкві клали чотири калачі, а до криси виробу ліпили свічку). Заможні люди могли мати їх кілька (“про случай”, про той день, коли “будуть правити панахиди за померлі душі”) [21, с. 150–151]. Такі миски тримали здебільшого в коморі, проте інколи ставили до мисника біля так званих “мисникових” мисок чи мисок “на показ”. Оригінальною є миска “на коливо” початку ХХ ст.: всередині цегляста полива, а ззовні зображення п’яти фігур херувимів з барочними рисами та мотиви хрестів поміж ними на білому тлі. Хрести нагадують металеві, які часто завершували бані церков (НМНАПУ)². Ритування та розпис брунатного і зеленого кольорів гармонійно впліталися в інтер’єр сакральної споруди під час панахид.

Гончарі з Кіблича, що на Вінниччині, у декорі подібних предметів також могли поєднувати цеглясте й біле тло. Так, композиція із зовнішнього боку миски “на принос” початку ХХ ст. Никифора Ямкового складена зі “сосонок”, які чергуються з великими хрестами; поміж раменами розміщено малі скісні хрестики, укладені на цеглястому тлі (НМУНДМ)³. Між вигинами кривульки містяться й менші двоколірні хрестики. В основі схеми

¹ Цікаво, що на початку ХХ ст. на фабриці Івана Левинського у Львові виготовляли великі вази (на підлогу) з сюжетними сценами “Повернення гуцулів з похорону” (автор розписів Михайло Лукіянович). Одна з ваз зберігається у МЕХП.

² Національний музей народної архітектури та побуту України.

³ Національний музей українського народного декоративного мистецтва.

розпису всередині миски – вертикальна структура зі стилізованим і розрідженим мотивом “вазона”, що поєднує “сосонки”, виноградні “трона”, віялоподібні елементи і три рівнокінцеві хрестики зеленого та брунатного кольорів на білому тлі. Легкості композиції досягнуто вишуканою фляндрівкою в окремих елементах та “віночку” на вінцях посудини. Мотив прямого хреста з ледь розширеними кінцями, доповненого ромбами з трилисниками та листками, що асоціюються з крилами ангелів, простежуємо на полумиску кінця XIX – початку XX ст. Павла Самойловича з Бара (НМУНДМ).

Миски “на коливо” виготовляли й майстри гончарної справи з Полтавщини. На одній із таких мисок кінця XIX – початку XX ст. з Опішного бачимо мотив великого трираменного восьмикінцевого хреста брунатного кольору, який увиразнюється на світлому тлі (РЕМ). Доповненням композиційної схеми є крапки, смуги, “гусячі лапки”. Майстер початку XX ст. з Постав-Мук увів у композиційну схему боків миски мотиви чотирьох хрестів з крапками, поміж якими – ряди скісних смужок (НМНАПУ).

В основі декору мисок та полумисків прикарпатських майстрів дзеркальний тип симетрії, яка охоплює мотив хреста, рідше трьох хрестів латинського типу. Доповнювальними елементами були гілочки, підставки (Пістинь, МЕХП)¹, рідше – “вазони” (Косів, РЕМ), парно-симетричне зображення птахів, ангелів (Косів, Пістинь, ОХМ)² тощо. Деякі з цих схем практикували майстри з Товстого Тернопільської області (МЕХП). Натомість гончарі з Коломиї поєднували мотиви хрестів грецького і латинського типів (НМНМГП³, МЕХП).

Миски “на коливо” пов’язані також із поминанням померлих, яке здійснюють після Паски і в народі називають Проводами. Це відбувається переважно Фоминого понеділка. Напередодні цього дня готують “книші”, сир, масло, яйця, які приносили у вузликках до церкви, де спочатку відбувалася Літургія, спільна панахида, а після цього у дворі церкви – трапеза. Люди споживали коливо з медом (його їли, як правило, натщесерце). Загальний обід іноді відбувався на цвинтарі [20, с. 29]. Миски “на коливо”, а також “на приноси” – панахиди у храмах та кладовищах (“гробки”, “могилки”) щедро декорували з обох боків. Гончарі Волині виробляли “підставці” – посудини, що за формою подібні до мисок з рівними стінками, трьома вухами і трьома ямками, в які вставляли свічки (Кульчин; АІН НАНУ)⁴.

У Збірну суботу, тобто суботу першого тижня Великого посту, заможні жінки приносили до церкви у великих посудинах, обгорнутих папером, та з приліпленими до них свічками, хліб і мисочки з “коливом”, замовляли служити великі панахиди [20, с. 16].

Поминання померлих (у Провідну неділю, Проводи – першу неділю після Великодня) пов’язано з виготовленням глечиків “для вареної” – солодкого напою з фруктів, заправленого білим та чорним перцем (Полтавщина, Павло Калашник), навару з м’яти, гвоздики та цукру (Ізюм, Харківщина, АІН НАНУ) або горілки, звареної з медом, вишнями та іншими плодами (Переяславський повіт) [20, с. 207]. Глеки “для варенухи” зберігаються у фондах Соснівського краєзнавчого музею, що на Чернігівщині (АІН НАНУ), музеях Києва (НМНАПУ, НМУНДМ). Під час родинних свят “варену” інколи наливали з носаток – невеликих посудин із носиком, трьома ручками, прямою шийкою, кулястим корпусом і малим денцем, які переважно виробляли та щедро декорували гончарі Опішного.

Отже, вагому частину кераміки кінця XIX – першої половини XX ст. з різних регіонів України, яку населення використовувало у родильних і похоронних звичаях та обрядах, становить посуд, хоча зафіксовано й інші вироби, які майстри виробляли на замовлення. Джерельною базою роботи були збірки народної кераміки з багатьох музеїв України, а також фольклористичні й етнографічні матеріали. Доведено, що обрядова кераміка часто вирізнялася особливими формами, а про її обрядове призначення свідчило оздоблення з обох боків. Глиняні вироби кухонного призначення натомість були скупі прикрашені або зовсім без декору.

¹ Музей етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України.

² Одеський художній музей.

³ Національний музей народного мистецтва Гуцульщини та Покуття.

⁴ Архів Інституту народознавства НАНУ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бобровский П. Гродненская губерния. *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба*. СПб, 1863, Ч. 1. XV+868 с.
2. Галайчук В. З духовної культури Богородчанщини: звичаї, вірування та повір'я, пов'язані зі світоглядними уявленнями про смерть і померлих. *Міфологія і фольклор*. 2010. № 3–4 (7). С. 27–49.
3. Геппенер Н. Жерденівські ганчарі Лавренюки-Полив'яні. Київ, 1928. 28 с.
4. Гузій Р. З народної танатології: карпатознавчі розсліди. Львів, 2007. 352 с.
5. Еремина В. И. Ритуал и фольклор. Ленинград, 1991. 208 с.
6. Завойко Г. К. Верования, обряды и обычаи великороссов Владимирской губернии. *Этнографическое обозрение*. 1914. № 3/4. С. 81–178.
7. Івашків Г. Українська народна кераміка в обрядах різдвяного циклу. *Spheres of Culture. Volume IX*. Lublin, 2015. С. 471–480.
8. Івашків Г. Глиняні вироби як атрибути Великодньої обрядовості. *Spheres of Culture. Volume IX*. Lublin, 2016. С. 471–480.
9. Івашків Г. Керамічні вироби у весільній обрядовості українців. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: мистецтвознавство*. Тернопіль, 2016. № 1. Вип. 34. С. 187–194.
10. Кайндль Р. Ф. Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази. Чернівці, 2000. 208 с.
11. Клименко О. Гончарні осередки Черкаської, Чернігівської, Львівської, Хмельницької та Тернопільської областей. *Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1995*. Опішне, 1996. С. 159–172.
12. Лашук Ю. Закарпатська народна кераміка. Ужгород, 1960. 62 с.
13. Лісовик. Похорони, списанные со слов поселянина в Харьковской губернии. *Куліш П. Наукові праці. Публіцистика*. Київ, 2015. Т. III. Записки о Южной Руси : [У 2 кн.]. Кн. 2. 384 с.
14. Пуряева Н. Словник церковно-обрядової термінології. Львів, 2001. 160 с.
15. Самарин Ю. А. Подольские гончары. Москва, 1929. 44 с.
16. Свешникова Т. Н., Цивян Т. В. К функциям посуды в восточнороманском фольклоре. *Этническая история восточных Романцев. Древность и средние века*. Москва, 1979. С. 147–190.
17. Спаська Є. Глечик з хрестиком (Етюд з циклу “Чернігівське гончарство”). *Матеріали до етнології й антропології*. Т. XXI–XXII. Ч. 1. Львів, 1929. С. 36–41.
18. Спаська Є. Орнамент бубнівського посуду. *Матеріали до етнології*. Київ, 1929. Т. 2. С. 201–227.
19. Топорков А. Л. Горшок. *Славяноведение*. 1994. № 2. С. 18–21.
20. Чубинський П. Мудрість віків. Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського. Київ, Кн. 2. 224 с.
21. Шульгина Л. Гончарство в с. Бубнівці на Поділлі. *Матеріали до етнології*. Київ, 1929. Т. 2. С. 111–200.
22. Шухевич В. Гуцульщина. Видання друге. Верховина, 1999. Ч. 3. 272 с;
23. Czubala D. Folklor garncarzy polskich. *Folklor garncarzy polskich*. Katowice, 1978. 152 s.
24. Fisher A. Rusiny. Zarys etnografji Rusi. Lwów–Warszawa–Kraków, 1928. 192 s.
25. Kuczera A. Samborszyzna. Ilustrowana monografia miasta Sambora i ekonomyi Samborskiej. Sambor, 1937. Т. II. 484 s.
26. Staňková J. Lidové umění z Čech, Moravy a Slezska. Praha, 1987. 199 s.
27. Vondrušková A., Vondruška V. Tradycje twórczości ludowej. Ludowa kultura materialna w Czechach i na Morawach. Artia, 1987. 188 s.

REFERENCES

1. Bobrovskyi, P. (1863). Hrodno huberniya, *Materyaly dlia heohrafii i statystyky Rossii, sobrannye ofyteramy heneralnoho shtaba* [Materials for the statistics in Russia, collected by the Chief Headquarter's officers], Saint Petersburg, Part 1. (in Russian).

2. Halaichuk, V. (2010). From the culture of Bohorodchany district: customs and beliefs associated with death and the dead, *Mifolohiia i folklor* [Mythology and folklore], no. 3–4 (7). pp. 27–49. (in Ukrainian).
3. Heppener, N. (1928). *Zherdenivski honchari Lavreniuky-Polyviani* [Potters the Lavrenyuky and the Polyvyani from Zheredivka], Kyiv. (in Ukrainian).
4. Huzii, R. (2007). *Z narodnoi tanatolohii: karpatoznavchi rozslidy* [From folk thanatology: Carpathian studies], Lviv. (in Ukrainian).
5. Yeryomina, V. Y. (1991). *Rytual i folklor* [Ritual and folklore], Leninhrad. (in Russian).
6. Zavoiko, H. K. (1914). Beliefs, customs and traditions of the Russians in Vladimir guberniya, *Etnohraficheskoye obozreniye* [Ethnographical survey], no. 3/4, pp. 81–178. (in Russian).
7. Ivashkiv, H. (2015). Ukrainian folk ceramics in the Christmas cycle rituals, *Spheres of Culture*, vol. XI. Lublin, pp. 471–480. (in Ukrainian).
8. Ivashkiv, H. (2016). Earthenware as attributes of Easter rituals, *Spheres of Culture*, vol. XIV. Lublin, pp. 406–415. (in Ukrainian).
9. Ivashkiv, H. (2016). The earthenware in wedding rituals of the Ukrainians, *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: mystetstvoznavstvo* [The Scientific Issues of Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University. Specialization: Art Studies], Ternopil, no. 1. Issue. 34. pp. 187–194. (in Ukrainian).
10. Kaindl, R. F. (2000). *Hutsuly: yikh zhyttia, zvychai ta narodni perekazy* [The Hutsuls: their life, traditions and folk legends], Chernivtsi. (in Ukrainian).
11. Klymenko, O. (1996). Ceramic centres in Cherkasy, Chernihiv, Lviv, Kmelnytskyi and Ternopil regions, *Ukrainske honcharstvo: Natsionalnyi kulturolohichnyi shchorichnyk. Za rik 1995* [Ukrainian pottery: A national culturological yearly journal. 1995], Opishne, pp. 159–172. (in Ukrainian).
12. Lashchuk, Yu. (1960). *Zakarpatska narodna keramika* [Zakarpattia folk earthenware], Uzhhorod. (in Ukrainian).
13. Lisovyk. (2015). The funeral described by a villager in Kharkiv guberniya, *Kulich P. Naukovi pratsi. Publitsykyta* [Scholarly papers. Publicistics]. Kyiv, vol. III. Notes on the Southern Rus, book 2, pp. 201–207. (in Ukrainian).
14. Puriiaeva, N. (2001). *Slovnnyk tserkovno-obriadovoyi terminolohii* [A dictionary of church and ritual terminology], Lviv. (in Ukrainian).
15. Samaryn, Yu. A. (1929). *Podolskye honchary* [Podillya potters], Moscow. (in Russian).
16. Sveshnykova, T. N., Tsyvian, T. V. (1979). *On the functions of crockery in west-Romance folklore, Etnycheskaia istoriia vostochnykh Romantsev. Drevnost y srednye veka* [Ethnic history of western Romans. Ancient times and Middle Ages], Moscow. pp. 147–190. (in Russian).
17. Spaska, Ye. (1929). A jar with a cross (A sketch from the cycle “Chernihiv pottery”, *Materialy do etnolohii i antropolohii* [Materials for ethnology and anthropology], Lviv, vol. XXI–XXII. Part 1, pp. 36–41. (in Ukrainian).
18. Spaska, Ye. (1929). The ornament of Bubnivka crockery, *Materialy do etnolohii* [Materials for ethnology], Kyiv, vol. 2, pp. 201–227. (in Ukrainian).
19. Toporkov A. L. (1994). A pot, *Slavianovedenye* [The Slavonic studies], no 2, pp. 18–21. (in Russian).
20. Chubynskyi, P. (1995). *Mudrist vikiv. Ukrayinske narodoznnavstvo u tvorchii spadshchyni Pavla Chubynskoho* [The wisdom of centuries. Ukrainian ethnology in the artistic heritage of Pavlo Chubynskyy], Kyiv, vol. 2. (in Ukrainian).
21. Shulhyna, L. (1929). Pottery in the village of Bubnivka in Podillya, *Materialy do etnolohii* [Materials for ethnology], Kyiv, vol. 2. pp. 111–200. (in Ukrainian).
22. Shukhevyeh, V. (1999). *Hutsulshchyna* [Hutsulshchyna], second edition, Verkhovyna, vol. 3. (in Ukrainian).
23. Czubala, D. (1978). *Folklor garncarzy polskich* [The folklore of Polish potters], Katowice. (in Polish).
24. Fisher, A. (1928). *Rusiny. Zarys etnografji Rusi* [The Ruthenians. A sketch of Rus ethnography]. Lwów–Warszawa–Kraków. (in Polish).

25. Kuczera, A. (1937). Samborszyzna. Ilustrowana monografia miasta Sambora i ekonomyi Samborskiej [Sambir district. An illustrated monograph of the city of Sambir and its economy], Sambor. T. II. (in Polish).
26. Staňková, J. (1987). Lidové umění z Čech, Moravy a Slezska [People's crafts in the Czech Republic, Moravia and Silesia], Praha. (in Czech).
27. Vondrušková, A., Vondruška, V. (1987). Tradycje twórczości ludowej. Ludowa kultura materialna w Czechach i na Morawach [Traditions of folk culture. Folk material culture in the Czech Republic and Moravia], Artia. (in Czech).

УДК 748(477.43-21):001.8

DOI: <https://doi.org/10.25128/2411-3271.19.2.21>

Наталія Мендерецька

<https://orcid.org/0000-0002-940-3168>

асистент

Кам'янець-Подільський національний університет ім. Івана Огієнка

nata.mender@gmail.com

СКЛО КАМ'ЯНЕЧЧИНИ: ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті розглянуто джерельну базу та перспективи дослідження розвитку художнього скла на теренах Кам'янецьчини. Охарактеризовано працю Володимира Гагенмейстера "Гутне шкло Поділля" 1931 року видання – як джерела сучасних мистецтвознавчих пошуків у дослідженні художнього скла Кам'янецьчини і наукової бази для перспектив його новітнього вивчення. Системно проаналізовано працю, що дало змогу провести порівняльний аналіз першої збірки та опис художнього скла Кам'янецьчини із сучасними колекціями з фондів.

Ключові слова: гутне скло, фонди, музей, збірка, типологія, аналіз, В. М. Гагенмейстер.

Наталья Мендерецкая

ассистент

Каменец-Подольский национальный университет им. Ивана Огиенко

СТЕКЛО КАМЕНЕЧЧИНЫ: КЛЮЧЕВАЯ БАЗА И ПЕРСПЕКТИВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

В статье рассмотрена имеющаяся ключевая база и перспективы исследования развития художественного стекла на территории Каменеччины. Охарактеризован труд Владимира Гагенмейстера "Гутное шкло Подолья" 1931 года издания – как источник современных искусствоведческих поисков в исследованиях художественного стекла Каменеччины и современной базы для перспектив его нового изучения. Системно проанализирована работа, что дает возможность провести сравнительный анализ первой коллекции и описание стекла Каменеччины с современными коллекциями из фондов.

Ключевые слова: гутное стекло, фонды, музей, сборник, типология, анализ, В. М. Гагенмейстер.